

आदिवासी जमातीच्या आरोग्य विषयक समस्या

प्राध्या. रामकुमार प्रधान,

सहा. प्राध्यापक,

एस. एन. डी. टी. कला व एस. सी. बी. वाणिज्य आणि

विज्ञान महिला महाविद्यालय, चर्चगेट, मुंबई – 20.

प्रस्तावना –

भारताला फार मोठा प्राचीन इतिहास आहे. अनेक ठिकाणी झालेल्या उत्खननामध्ये अश्मयुगीन, ताम्रयुगीन मानवी संस्कृतीचे अवशेष प्राप्त झाले आहे. त्यानुसार भारतीय समाजजीवन सुध्दा रानटी अवस्थेपासून प्रगत अवस्थेपर्यंत आले ज्यासाठी लाखो वर्षांचा कालखंड जावा लागला. विदेशी संस्कृतीच्या संक्रमणातून व मानवाच्या गरजेतून भारतीय समाज विकसित होत गेला. परंतू दऱ्या डोंगरात , घनदाट अरण्यात राहणारा मानव मात्र या बदलाच्या प्रवाहात आला नाही. अशा मानवी समाजाला भारतीय संस्कृतीमध्ये आदिवासी, आदिम, रानटी, भटके, जंगली अशा विविध नावाने ओळखले जाते. भारतीय संविधानात अशा मानवी समूहाला आदिम जमाती म्हणून ओळख जाते. त्यांना आदिवासी किंवा आदिम म्हणण्याचे कारण म्हणजे पृथ्वीवर मानवी जीवनाची सुरुवात जशी झाली त्याच अवस्थेत ते जीवन जगत असल्यामुळे ते मुळ रहिवासी, आधिपासून वास्तव्य करणारे या अर्थाने हा शब्द उपयोगात आला. “गोविंद गारे” यांच्या मते एकाच भूभागावर वास्तव्य करणारा व समान बोलीभाषा, संस्कृती असणारा मानवाचा समूह म्हणजे आदिवासी समूह होय.

याच अर्थाने अनेक विद्वानांनी आदिवासी समूहाची व्याख्या केलेली आढळते. आदिवासी हा प्रगत समाजापेक्षा भिन्न असण्याची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. तो एकलकोंडा, अबोल, जंगल संपत्तीवर गुजरान करणारा, भूताखेतांवर विश्वास ठेवून अंधश्रद्धेने जीवन जगणारा, समूहाची स्वतंत्र संस्कृती मानणारा मानव समूह होय. भारताच्या सर्वच प्रांतांमध्ये असे अनेक आदिवासी समूह विविध नावाने ओळखले जातात. त्यांची बोली भाषा, संस्कृती एकमेकांपेक्षा भिन्न आहे.

भारताच्या इतर राज्यांप्रमाणेच महाराष्ट्रात सुध्दा आदिवासी समाजाच्या विविध जमाती आहेत. ज्यांचे अस्तित्व ऐतिहासिक पुराव्यानुसार सिध्द होते. काही महाराष्ट्रातील आदिम जमातीची तर स्वतंत्र राज्यच होती. स्वातंत्र्यप्राप्ती हा आदिवासी समाजाचा स्वभाव धर्म आहे. मात्र अधुनिकीकरणाच्या प्रवाहात या समूहामध्ये फार मोठे बदल घडून आलेले दिसतात. म्हणूनच हा आदिम समूह अतिदूर्गम, मध्यदूर्गम, बाह्यसंस्कृतीने प्रभावित व अधुनिकतेमध्ये विलीन अशा चार प्रकारे आढळतो. महाराष्ट्रामध्ये आदिवासींच्या

अनेक जमाती आहेत. त्यापैकी यवतमाळ जिल्हयातील कोलाम, रायगड ठाणे जिल्हयातील कातकरी व गडचिरोली जिल्हयातील माडिया गोंड या जमातींना केंद्र शासनाने सर्वाधिक आदिम जमाती म्हणून घोषित केले. म्हणजेच इतर आदिवासी जमातीच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील या तीन जमाती सर्वात मागासलेल्या म्हणता येतील. महाराष्ट्राच्या 35 जिल्हयांपैकी धुळे, नंदुरबार, जळगाव, नाशिक या सहयाद्री जिल्हयात, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, नागपूर, अमरावती, यवतमाळ या गोंडवनाच्या म्हणजेच विदर्भातील जिल्हयांमध्ये आदिवासी जनसंख्या अधिक प्रमाणात आढळते. अशा या आदिवासी समाजाला समाजाच्या मुख्य प्रवाहाबरोबर आणण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच प्रयत्न झाले. ब्रिटीश सरकार व सामाजिक संघटनांद्वारे हे प्रयत्न झाले. त्याचा काही आदिवासी जनसंख्येवर परिणाम झाला.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राज्यघटनेमध्ये भारतीय नागरिकांच्या विकासासंदर्भात अनेक तरतुदी करण्यात आल्या. वेठबिगारी मुक्ती, राजकारणात प्रतिनिधित्व, नोकरीत आरक्षण, अशा अनेक कायदेविषयक तरतुदीमुळे आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी राज्य शासनावर आली. विकासाची दिशा ठरविण्यासाठी अभ्यास समित्या स्थापन करण्यात आल्या. ज्यामध्ये सुकथनकर समिती, ठक्कर बाप्पा समिती यांचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. प्रशासनासोबतच अनेक सामाजिक संघटना व समाजसेवकांनी सुध्दा आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी प्रयत्न केले. त्यामधून आज अनेक लमाती विकासाच्या टप्प्यात येत असल्याचे चित्र दिसते. परंतु त्याची गती अतिशय मंद आहे. स्वातंत्र्याच्या साठ वर्षांनंतर सुध्दा आदिवासी समाजातील बेकारी, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, रोगराई अशा समस्या जशाच्या तशाच आढळतात. त्याची विविध तज्ञांनी कारण भिन्नता स्पष्ट केली आहे. या प्रत्येकाचा आढावा घेणे शक्य नाही. म्हणून आदिवासी समाजातील आरोग्य विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून होणारे प्रयत्न व योजनांचा उहापोह करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

आदिवासी समाजातील अनारोग्याची कारणे –

आदिवासी जमातीमध्ये विविध प्रकारचे आजार आढळून येतात. ज्यामध्ये हिवताप, हत्तीरोग, अतिसार, बालमृत्यु, कुपोषण, सिकलसेल अशा विविध आजाराने ग्रस्त असणारे आदिवासी सर्वच जमातीमध्ये आढळून येतात. त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे आदिवासी वक्तचे राहणीमान होय. आदिवासी कुटुंब एका कच्च्या शेणाने सारवलेल्या झोपडीत राहतो. त्याचे पाळीव प्राणी, त्याची मुले, जळतण अशा सर्वच वस्तू एकत्र असल्यामुळे कोंदट व दुषित वातावरण असते. पिण्याचे दुषित पाणी, व्यसनाधिनता, अपोषक अन्न, अर्धवस्त्र राहणी, घराच्या आजूबाजूस चिखल, सांडपाणी यांच्यामुळे निर्माण होणारे किटाणू व जंगलातील किटक अशा विविध कारणांमुळे आदिवासी जमातीमध्ये आरोग्याची समस्या असते. त्याची गांभिर्याने विचार करण्याची तसदीही त्यांना नसते. कारण दैवी भूमीकेची त्यांची जीवनपध्दती असल्यामुळे अंगारे, धूपारे,

भगत, जडीबुटी यांच्यावरच विश्वास ठेवून ते प्रथमोपचार करतात. ज्यामध्ये आदिवासी जमातीत आढळणारे नैसर्गिक वनौषधीचे ज्ञान वाखानण्याजोगे आहे. अनेक पिढ्यांच्या अनुभवातून त्यांनी ते आत्मसात केलेले असते. परंतू प्रत्येक आजारावर ते लागू होईलच याची शाश्वती नसते. अशा वेळी व्यक्तिचा मृत्यु झालाच तर ते नशिबाला दोष देवून मोकळे होतात. वास्तविकतः आदिवासीमधील आरोग्याची समस्या ही मनुष्यनिर्मित आहे. त्याची जाणिव निर्माण करणे अतिशय महत्वाचे आहे. आणि ती जाणिव बौद्धिक जागृतीशिवाय होवू शकत नाही.

आदिवासी जमातीमधील आरोग्य विषयक समस्या –

आदिवासी जमातीचे पाडे किंवा गावे दूर जंगलात असतात. तेथे पुरेशी दळणवळण व्यवस्था नसते. दारिद्र्य हे पाचवीला पुजलेले असते. आणि निरक्षरतेमुळे त्यांना जाणिव नसते. यामधून त्यांच्यामध्ये ज्या विविध आरोग्यविषयक समस्या उद्भवतात त्यामध्ये नागरी समाजाला माहित झालेल्या समस्या पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

1) कुपोषण :-

जंगलात पिकणाऱ्या अन्नधान्यावर आदिवासीचा उदरनिर्वाह चालतो. मात्र आज ते बहुसंख्य भूमिहिन आहेत, परिणामी जंगलात प्राप्त होणारी फळे, फुले, पाने, कंदमुळे, शिकार यावरच त्यांचे पोट अवलंबून असते. म्हणून त्यांच्या शरीराचे कुपोषण होते. जन्माला येणारे अपत्य हे विकलांगी होण्याची शक्यता असते. मेळघाटाच्या माध्यमातून हा प्रश्न महाराष्ट्रात गाजला. तेव्हा शासकिय पातळीवर कुपोषणावर मात करण्याचे प्रयत्न सुरु झाले.

2) बालमृत्यु :-

आदिवासी स्त्री परिस्थितीमुळे अपत्य जन्मासाठी शारिरीक दृष्ट्या निरोगी नसते. ज्यामुळे बालमृत्युचे प्रमाण अधिक आढळते. मात्र शासकिय स्तरावरील आरोग्य केंद्र किंवा फिरते दवाखाने याद्वारे या समस्येवर मात करण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत.

3) हत्तीरोग :-

अनवाणी पायान फिरणाऱ्या आदिवासीमध्ये हत्तीरोगही मोठ्या प्रमाणात आढळतो, त्यासाठी केंद्रसरकारद्वारे हा आजार नियंत्रणात आणण्याचा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. त्यासाठी स्वतंत्र युनिट व रात्रीच्या दवाखान्याचा आस्थापना खर्च भागविण्याची तरतूद या योजनेत केलेली आहे.

4) सिकलसेल :-

अनुवंशिकतेने पसरणारा हा आजार सुध्दा आदिम समाजात आढळतो. वास्तविकतः मृत किंवा सडलेले मांस खाण्यामुळे शरीरातील रक्तामध्ये हया पेशी निर्माण होवून पिढीमध्ये संक्रमित होतात. या

संदर्भात डॉ. मृदुला फडके म्हणतात की, विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीमुळे तांबड्या पेशीची रचना बदलते. परिणामी शरीराला प्राणवायुचा पुरवठा आवश्यक असतांना ह्या तांबड्या पेशी नेहमीप्रमाणे गोलाकार न राहता विळ्या, कोयत्याच्या म्हणजे सिकल आकाराच्या होतात. परिणामी कधीही बरा न होणारा पंडुरोग होतो. या अनुवांशिक दोषाला वैद्यकीय भाषेत सिकलसेल ॲनिमिया म्हटले जाते. महाराष्ट्रात नंदुरबार आणि गडचिरोली जिल्ह्यात या आजाराचे जास्त प्रमाण आढळते. मात्र तो नियंत्रणात आणणे शक्य होत नाही. कारण या रोगाचे निदान लवकर होत नाही. तरी सुध्दा महाराष्ट्राच्या दुर्गम भागात सुध्दा आदिवासी आरोग्य प्रकल्पाच्या द्वारे असे रुग्ण शोधून, शिबिरे भरवून हा आजार नियंत्रणात आणण्याचे काम केले जात आहे.

5) अतिसार व राआंधळेपणा :-

आदिवासी समूहात दुषित पाण्यामुळे विविध आजार उद्भवतात त्याचप्रमाणे 'अ' जीवनसत्वाअभावी रातआंधळेपणाही आढळतो. अशा रोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ओ. आर. एस. ची पावडर पाकिटे व 'अ' जीवनसत्वाच्या गोळ्या पुरविण्याचे काम महाराष्ट्र शासन करीत आहे.

6) हिक्ताप निर्मूलन :-

जंगलातील किटाणू दुषित पाण्यामुळे निर्माण होणारे डास याद्वारे आदिवासी समाजात हिक्तापाचे प्रमाण बरेच मोठे आढळते. त्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने जिल्हास्तरीय हिक्ताप निर्मूलन कार्यक्रमांची आखणी करून हा आजार नियंत्रणात आणण्याचे कार्य सुरु केले आहे.

निष्कर्ष :-

आदिवासी समाजात आरोग्याच्या विविध समस्या आहेत. त्याबद्दल शासकीय निमशासकीय स्तरावरून अनेक उपक्रम राबविले जात आहेत. त्यामधून आदिम समाजाचा आरोग्य विकास साधत आहे. तरीसुध्दा आदिवासी हा आरोग्य संपन्न नाही. कारण चांगले डॉ. आदिम भागात कार्य करण्यास उत्सुक नसतात. दळणवळणाच्या साधनाअभावी रुग्णांना दवाखान्यापर्यंत पोहचता येत नाही. किंवा ते स्वतःच त्याबद्दल जागृत नसतात. रोग अधिक बळावला तरच आदिवासी व्यक्ती रुग्णालयात जातो. दारिद्र्यामुळे औषधासाठी लागणारा पैसाही त्यांच्याकडे नसतो. अनेक ठिकाणी आदिवासी रुग्णांना आपुलकीची, आत्मीयतेची वागणूक मिळत नसते. परिणामी आरोग्यसेवेचा लाभ घेण्याची त्यांची मानसिकता बदलत असते. म्हणून आजही आदिवासी समाजात आरोग्याच्या विविध समस्या दिसून येतात. त्या दूर करणे कोणत्याही एका घटकावर अवलंबून नाही. त्यासाठी सर्वच स्तरावरील लोकांनी आपला दृष्टिकोन बदलविणे, त्यागवृत्ती जोपासणे, मानवसेवेचे व्रत मानणे आवश्यक आहे. तरच आदिम समाजाचा आरोग्य विकास होवून ते अधुनिक प्रवाहात येतील आणि त्यांचा सामाजिक व आर्थिक विकास होण्यास बहुमोल

सहाय्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. जेशी लक्ष्मणशास्त्री (सं.पा.) – मराठी विश्वकोश, खंड – 1, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, 1976
2. जोशी पंडित महादेव शास्त्री (सं.पा.) – भारतीय संस्कृतीकोश, खंड – 1, भारतीय संस्कृतीकोश मंडळ, पुणे, 1985
3. गर्गे स. मा. (सं.पा.) – भारतीय समाजविज्ञानकोश, खंड – 1, समाजविज्ञान मंडळ, पुणे, 1986
4. वाघ विलास (सं.पा.) – प्रेरणा विशेषांक आदिवासीचे प्रश्न, सुगावा प्रकाशन, पुणे, डिसे. 1999
5. गारे (डॉ). गोविंद – बदलाच्या उंबरठ्यावरील कोकणा आदिवासी, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, 2000
6. परुळेकर गोदावरी – माणूस जेव्हा जागा होतो., मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, 2003
7. वार्षिक आदिवासी उपयोजना – अहवाल, 2009–2010, महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग.

GOEIIRJ